DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.49021>

Authenticity process is conducted by

Makale Türü: Araştırma makalesi

Geliş Tarihi: 23-01-2021

Kabul Tarihi: 11-04-2021

On-line Yayın: 30-04-2021

Article Type: Research article

Submitted: 23-01-2021

Accepted: 11-04-2021

Published Online: 30-04-2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

Çığır Dikyol, D. & Şar İşbilen, E. (2021). Antik Kaynaklar Işığında Krallık ve Cümhuriyet Dönemlerinde Roma'da Yaşanan Salgınlar. *Journal of History School*, 51, 930-960

ANTİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA KRALLIK VE CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE ROMA'DA YAŞANAN SALGINLAR¹

Derya ÇIĞIR DİKYOL² & Evren ŞAR İŞBİLEN³

Öz

Salgın hastalıklar, insanoğlunun varolduğu günden itibaren başa çıkmak zorunda kaldığı en önemli ve korkutucu afetlerden olmuştur. Günümüzde sahip olduğumuz tıp alanındaki teknolojik imkanlar ve bilgi birikimine rağmen, salgınların bu korkutucu ve tehdit edici sonuçları ile mücadele etmek halen oldukça meşakkatlidir. Bu bağlamda çalışmamızda, günümüz imkanlarından hayli uzak olan Roma Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde özellikle Roma kentinde yaşanmış ve sivil halkı etkilemiş olan salgın hastalıkların antik kaynaklar üzerinden izini sürmek yoluyla bir envanterini çıkarmak ve genel bir değerlendirme yapmak amaçlanmıştır. Literatürde, genellikle Roma'nın İmparatorluk döneminde yaşanmış olan salgın hastalıklara yönelik bir çok çalışma mevcutken, Roma'nın bu erken dönemlerine ilişkin çalışmalar aynı yoğunlukta olmaması bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Zira antik kaynaklarda, sık sık yaşanan salgın hastalıkların, bu hastalıkların etimolojisi ve tedavi yöntemleri konusu her ne kadar karanlıkta olsa da, Roma'nın kuruluşundan itibaren büyük bir sorun teşkil ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu makalede, Roma kadar büyük ve tarihte önemli bir role sahip güçlü bir devletin imparatorluk öncesinde, savaşlar, iç karışıklıklar ve kıtlıklar

¹ Makale yazımı yazar etki oranı: 1.yazar: %50, 2. yazar: %50.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi A.B.D., ddikyol@iuc.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9366-3011

³ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitimin Tarihi, Sosyal ve Felsefi Temelleri A.B.D., evrensar@iuc.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4384-6519

yanında salgınlara ne sıklıkla maruz kaldığı bunlarla genel anlamda nasıl bir mücadele vermiş olduğu mercek altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Tarihi, Roma Tarihi, Roma Cumhuriyet Tarihi, Salgın Hastalıklar.

Epidemic Diseases in Rome During the Kingdom and Republic Periods in the Light of Ancient Sources

Abstract

Epidemics have been one of the most important and frightening disasters that human beings have had to deal with since the day they existed. Despite the technological possibilities and knowledge in medicine that we have today, it is still quite challenging to combat these frightening and threatening consequences of epidemics. In this study, we aimed to produce an inventory and establish a general assessment by tracing the epidemic diseases that were experienced in the city of Rome and affected the civilian society during the Roman Kingdom and Republic times, which are far from today's possibilities. In the literature, while there are many studies on epidemic diseases experienced during the Roman Empire period, the lack of the same intensity of studies on these early periods of Rome reveals its importance. However the etymology and treatment methods of these diseases are in the dark area; they have been a significant problem since Rome's establishment. Therefore, this article examines how a powerful state as big as Rome having an essential role in history was exposed to wars, civil disturbances, famines, epidemics, and how it fought against them.

Keywords: Ancient History, Roman History, History of Roman Republic, Epidemics.

GİRİŞ

Yazılı kayıtlara ulaşabildiğimiz tarihi dönemlerde büyük salgınlara savaşlardan çok daha fazla insanın ölümüne neden olduğu ve bu sebeple tarihi şekillendirmede bu hastalıkların büyük rol oynadığı bilinmektedir. Bu elbette, salgınlar sonucu demografik yapıdaki ani ve hızlı değişimin kimi zaman olumsuz kimi zaman beklenmedik şekilde olumlu sonuçlara yol açması ile olmuştur. Antik dönem toplumları genellikle bu tür salgınlara ‘tanrının gazabı’ olarak algıladıkları için salgına gerçekte neyin sebep olduğunu anlamaya çalışmamış ve salgından korunmaya yönelik tedbirler almaları mümkün olmamıştır. Salgınlara antik dönemde ortaya çıkmasına başta yerleşik düzene geçiş, hayvanların evcilleştirilmesi ve hayvanlarla daha yakın temas daha sonra ise kentleşme ve tarımdaki yenilikler neticesinde nüfusun hızlı artışı gibi etkenler sebep olmuş olmalıdır (Nikiforuk, 2018, s. 16). Bu bağlamda savaşların galipleri çoğunlukla ordularını bu virüslerden korumayı bilen taraflar olmuştur (Diamond, 2018, s.

229). Kısacası salgın hastalıklar, imparatorlukları çökertmede, sınırları yeniden belirlemede, ekonomik, siyasal ve demografik sonuçlarıyla yeryüzü haritasının yeniden çizilmesinde önemli roller üstlenmiş ve üstlenmeye devam etmektedir.

Bilindiği gibi, Roma İmparatorluğu döneminde, hemen herkesin aşına olduğu Antoninus (Galen) vebası, Jüstinyen vebası gibi, büyük insan kayıplarına ve büyük trajedilere yol açan salgınlar yaşanmıştır. Roma’da imparatorluk öncesi dönemlerdeki sağlık koşullarına ilişkin bilgiler oldukça dağınık ve yetersizdir. Bu makalede amacımız, Roma Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde özellikle Roma kenti sınırları içerisinde meydana gelen ve sivil halkı etkileyen salgın hastalıklar ve bu hastalıkların Romalılar üzerinde yarattığı etkiyi incelemektir ⁴. Roma gibi savaşı karaktere sahip bir devlette, salgın hastalıkların askeri tarihin (Erdlzarmp, 2006, s. 281) değişiminde büyük rol oynaması şaşırtıcı değildir. Elbette salgınlar sadece askeri tarihin değil Roma’nın ekonomisinde, sosyal hayatında ve hatta dini inanışlarında dahi birtakım değişimlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle Yunan pantheonundan ithal edilen tanrılar ve dini festivaller ile sonradan Roma devletinin başını ağrıtabilecek olan gizem tapıları salgın dönemlerinde daha rağbet görmüş, insanlar hastalığın çözümünü bu yeni inanışlarda arama yoluna gitmişlerdir.

Roma’da meydana gelmiş salgınları kronolojik olarak izlememize yardımcı olan antik yazarlar dışında Roma’da yaşanan salgınlara genel olarak değinen bazı yazarlar da bulunmaktadır. Bu kaynaklarda sözü edilen salgınlar her ne kadar belirli bir dönemde yaşanmış spesifik bir salgına işaret ediyor olmasa da Roma kültürünün hastalıkları algılayış biçimleri ve eskiden yaşanan salgınların halk üzerindeki etkisine dair ipuçları sağlamaktadırlar. Örneğin Marcus Terentius Varro (MÖ 116 - MÖ 27), *De Re Rustica* adlı eserinde, havada olan ve görünmeyen küçük canlıların bataklık yerlerde atmosferi doldurduğunu ve bunların ağız ve burun yoluyla vücuda alındığını ve böylece hastalık yaptığını yazmıştır (Varro, *De re rustica*, 1.12.2). Lucretius da (MÖ 98- 55) *De Rerum Natura* adlı eserinde hastalık ve salgınlardan söz etmiş ve bunların nedeni olarak hava değişimini göstermiştir. Lucretius’a göre, hastalıklar havada bulunan hastalık tohumlarının yoğunlaşıp havayı zehirlenmesinden ileri gelmektedir ve tanrıların gazabı olmaktan uzaktır. Bazen kötü bir hava bir yerden kalkıp sis gibi, bulut gibi bir hal alarak başka bir yere çöker ve getirdiği hastalık tohumları salgınlara yol açardı (Lucretius, *De Rerum Natura*, 5. 155). Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki, Roma’da, kaynaklarda tüm bulaşıcı hastalıklara tıpkı Antik

⁴ Bu bağlamda, MÖ 212 yılında gerçekleşmiş olan Sicilya’daki Syrakusai kuşatması sırasında Kartaca’lıları ve Romalı askerleri etkilemiş olan salgın gibi Roma kentinde görülmeyen ve Romalı sivil halkı etkilemeyerek sadece askeri çatışmalar sırasında ordu içinde sınırlı kalmış salgın hastalıklar, çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Yunan’da olduğu gibi tek bir isim verildiği görülmektedir. Kısacası bir metinde *pestilentia* ya da *plague* kelimeleri geçtiğinde bununla hıyarcıklı veba mı, sıtma mı yoksa bambaşka bulaşıcı bir hastalık mı kastediliyor olduğu konusu oldukça belirsizdir.

Adı her ne olursa olsun, Romalıların salgın hastalıkları tanrıların onlara verdiği bir ceza olarak algıladıkları anlaşılmaktadır. Romalılar aslında Yunanlılar kadar mitleri ile tanıdığımız bir toplum değildir ve Romalılar için din, pratikte tanrılar ile devlet arasındaki ilişkinin devamını sağlamaktaydı (Gardner, 2012, s. 7-8). Salgınlarda da bunun etkilerini ve hastalığın şiddetine bağlı olarak tanrıların inişli çıkışlı popülaritelerini izlememiz mümkün olmaktadır.

Roma’da Hijyen Alışkanlıkları ve Çevre

Salgın hastalıkların yayılmasında hijyen koşullarına uygun olmayan ortamların etkisi Antik Yunan’dan beri bilinmekteydi. Roma da son derece gelişmiş su kanalları, kanalizasyon sistemleri, tuvalet ve hamam kültürünün varlığı ile ilk bakışta bu konuda hem kendinden önceki hem de sonraki pek çok uygarlığa göre iyi bir izlenim çiziyor olsa da, Roma kentlerine ve insanların yaşam alışkanlıklarına yakından bakıldığında durumun görüldüğü kadar iç açıcı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda salgınların değerlendirilmesinde önemli unsurlardan biri olan çevresel faktörlere Roma Uygarlığı’nda da yakından bakmakta fayda bulunmaktadır.

Roma’nın çok gururlandığı, kenti baştan başa kat eden ve daha önce de belirttiğimiz gibi yapımına yüksek ihtimalle Krallık Dönemi’nde başlanmış olan *Cloaca Maxima* yani büyük kanalizasyon sistemi öncelikli olarak, tüm kentin kullanımına imkân veren bir yapıda değildi. Roma memurlarınca verilen kent kanallarına bağlanma ruhsatları çok pahalıydı ve bu da sistemin ancak zengin, ayrıcalıklı, az sayıda haneye hizmet verebilmesi anlamına geliyordu. Kısacası, kanalların varlığı sıradan halkın yaşamını çok fazla değiştirmiyor ya da etkilemiyordu. Dolayısıyla bu sistemi zaten tüm şehri atıktan arındırarak hijyenik bir çevre sağlayan, yaygın kullanımlı bir düzenek olarak düşünmemek gerekmektedir (Scheidel, 2009, s. 9). Bu sistemden faydalanamayan hanelerde ise tuvalet atıklarının evlerin içlerinde bulunan kuyulara atıldığı bilinmektedir. Ancak bu kuyular belli aralıklarla boşaltılmasına karşın yine de kötü kokunun her yere yayılmasına sebebiyet veriyor ve önemli hastalıklara neden olabiliyordu (Gülbay, 2003, s. 25). Zaten *Cloaca Maxima*’nın ilk başta üzerinin açık olarak inşa edildiği ve zaman içerisinde kapalı hale getirildiği bilinmektedir (Hopkins, 2007, s. 10). Kanalizasyon sisteminin üzerinin açık olması ise büyük problemlere sebebiyet veriyor ve elbette kent içinde bugün

anladığımız anlamda bir temizlik sağlamıyordu, aksine kentin içinden geçen ve zaman zaman insanların içine düşmesine bile sebebiyet veren bir yapıdaydı (Suetonius, *De Grammaticis et Rhetoribus*, 1.2.). Şehrin içinden sürekli akan, açık bir lağımin hastalık taşıyıcı olarak bilinen fareler ve diğer haşereler için uygun bir ortam sağlayacağı da unutulmaması gereken noktalardandır. Ayrıca mahkumlar tarafından temizlenmekte olan bu kanallar yine mahkumlar için işkence yapıldıktan sonra, idamları gerçekleştirilip kolayca atılabildikleri mezarlar olarak da işlev görmekteydiler (Horan, 1997, s. 16). Özellikle salgın dönemlerinde cesetlerin kanalizasyona atılması uygulamasının çok daha sık görüldüğü aşığıda verilecek örneklerden de izlenebilecektir.

Kanalizasyon şebekesinin şehrin hijyeni ve halk sağlığı üzerindeki sistematik etkisi yanında halkın banyo ve tuvalet alışkanlıkları da yine halk sağlığını yakinen ilgilendiren konular arasındadır. Erken Cumhuriyet döneminde bir kişi temizlenmek istiyorsa çoğunlukla *balneum* adı verilen, genellikle suları epey soğuk olan ve binaların yan tarafında yer alabilen ilkel hamamları kullanmak zorundaydı. Burada önemli nokta ise aynı binanın başka bir kısmında yer alan umumi tuvalet atıklarının da hamamların boşaltım alanından akıtılmakta olduğudur (Matyszak, 2020, s.175). Birkaç tarihi mekanda, 2.000 yıllık dışkı maddelerinden örnek alınarak yapılan araştırmalar bizlere, Roma halkındaki parazitlerin, Bronz Çağı veya Demir Çağı gibi daha eski, ve daha az sıhhi olduğu düşünülen dönemlere kıyasla çok daha kötü olduğunu söylemektedir. Romalıların çoğunun temiz yiyecek ve içeceğe erişimi olsa da, parazit istilalarındaki en büyük etkenlerden birini banyo suyu oluşturmaktaydı. Zira su ılık tutulur ve nadiren değiştirilirdi, bu da her türden parazit için mükemmel bir üreme alanı yaratmaktaydı (Mitchell, 2017, s.48-58).

Roma'da tuvalet kültürü de oldukça ilgi çekici ve yine halk sağlığı uygulamaları açısından oldukça önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere lüks olanıdan en basitine dek umumi tuvaletler (*Latrina*) de hamamlar kadar Roma yaşamının simgesel bir parçasını oluşturmuyordu. Belirli bir ücret mukabilinde, erkekler genel helalarda toplanıp bir yandan ihtiyaç giderirken, diğer yandan da partiler planlayıp siyaset tartışabiliyor ve iş anlaşmaları dahi yapabiliyorlardı (Horan, 1997, s. 16). Ancak genel tuvaletlerin lüksü temizlik araçlarına yansımamıştı. Ayrıca oturakların önünde kovalar ve ucuna sünger takılı sopalar dururdu ve müşteri bu sopaları yanındakine uzatmadan önce bunu arkasını silmekte kullanırdı. Evlerde ise oturaklar ya da basit kil kavanozlar, sıradan insanların bir numaralı temizlik aracı işlevini görmekteydi. Kullanımdan sonra kavanoz, genel bir fosseptiğe ya da pencereden direkt olarak sokağı boşaltılırdı. Mutfak ve tuvaletin hemen yanında yer alan atık kuyuları ise çöplerin ve atıkların atılması için bir avantaj olduğu kadar,

yiyeceklere mikropların bulaşma riskini artırmaktaydı da. (Gülbay, 2003, s. 26). Bugün, Roma kanalizasyonlarından geçen toplam atık miktarını tahmin etmek mümkün olmasa da günün sonunda bu atıkların nehre aktığı bilinmektedir. Bunun en büyük dezavantajlarından biri ise nehrin taşması gibi durumlarda (Livius, *Ab urbe condita*, 7.1) -ki bu sık sık olurdu- atıkların geri teperek evlerin içlerini basmasıydı. Bu tür durumlar doğal olarak evlerin içerisine çeşitli bakterilerle beraber birçok zararlı haşeratin girmesine de yol açacağı muhakkaktır. Ayrıca atık suların taşmasının bir başka ciddi zararı da temiz su kaynaklarının kirlenmesine neden olmasıydı ki bu durum tek başına bile diyare ve dizanteri gibi ölümcül hastalıklar için uygun koşulların oluşması anlamına geliyordu (Gülbay, 2003, s.28). Sokaklardaki çöp ve dışkı yığınları ise (bazen cesetler de atılmaktaydı ancak insan cesetlerinin caddelere atılması Roma kanunları tarafından yasaklanmıştı (Gülbay, 2003, s.28)), su çıkışlarından taşarak sokak yüzeylerini kaplamakta, bu da gastroenterit, tifo, ishal ve solucanın yayılmasına elverişli ortamlar oluşturmaktaydı (Aldrete, 2007, s.142-5; Raventos ve Remolà 2000, s.63-73, s.95-105, s.123-7; Scobie 1986, s.407-22).

Roma Krallık Dönemi ve Salgınlar

Roma’nın tarihi süreçte adının sık sık salgınlarla anılmasına sebep olan etkenlerden ilkinin, Roma’nın kuruluş efsanesinde dahi karşımıza çıkan bataklıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Roma’nın efsanevi kuruluş hikayesinde Romus ve Romulus kardeşler Tiber nehrinin taşkınları ile baş ederek, burada kenti kurmayı başarmışlardır. Tabii ki MÖ 750 civarında Roma kentinin bulunduğu arazi üzerinde dört başı mamur bir şehirden söz etmek mümkün değildir (Patterson, 2006, s. 345). Yedi tepeli kent olarak anılan Roma’nın neden tepeler üzerinde kurulmuş olduğunu anlamak, bataklık alanlar göz önünde bulundurulduğunda daha da açıklık kazanır. Bu alan, etrafını çevreleyen bataklıktan, sellerden ve yağmacılardan korunabilmek için gerekli yüksekliğe sahip ideal bir sığınak görevi görmektedir. Ancak elbette unutmamak gerekir ki, bu coğrafya üzerinde o dönemde hala el değmemiş bataklıklar ve yaban hayatın devam ettiği ormanlar bulunmaktadır (Faulkner, 2015, s. 43-33). Cicero, Tiber’in ihracatı ve ithalatı kolaylaştırdığını ve üzerine kurulduğu tepelerin sadece ideal bir savunma değil, aynı zamanda “*öldürücü bir bölge*” nin ortasında sağlıklı bir yaşam ortamı sağladığını düşünmekteydi. Görüldüğü gibi Cicero burada iyi bir coğrafya algısı yaratmaktadır. Ancak aşırı vatanseverlik ile antik çağ boyunca “*sürekli akan nehir*” in Roma’yı sürekli olarak yıkıcı sellerin kurbanı haline getirdiği ve tepelere karşı “*veba*” nın (ya da sıtmanın) kent sakinlerini öldüren en büyük katillerden biri olduğu gerçeğini göz ardı etmiştir (Cicero, *De re publica*, 2.10; Beard, 2018, s. 57).

MÖ 7. yüzyıla gelindiğinde ise nüfusun yoğunlaşması ile artık yeni yerleşimlere yer açılması gerekmiş, bu sebeple Esquilinus ve Viminalis tepelerindeki ormanlar da kesilerek yok edilmiştir (Baker 2012, s. 26-29). Esasen eski Latium boyunca da manzara aynı şekildedir. Latium, güneyi bir bataklık olan şekilsiz bir kıyı ovasıdır ve toprağın geçim imkanı sunduğu her yer, daha MÖ 8. yüzyılda Latince konuşan yerleşimciler tarafından işgal edilmiştir. Roma ve çevresinde yukarıda genel hatları ile çizilmeye çalışılan coğrafi özelliklerin, kentin kuruluşunda ve sonrasında nüfusun çoğalarak yerleşimin büyümesindeki ‘olumlu’ etkisi dışında, insan sağlığını tehdit eden olumsuz unsurları da içinde barındırıyor olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası, Roma tarihi boyunca etkili olmuş pek çok salgın hastalığın nedeni, bahsi geçen bu coğrafi özellikler ve coğrafya üzerindeki insan etkisinin yarattığı koşullar olarak gösterilebilir. Bu salgınlardan biri, özellikle bataklıkların sebep olduğu ve sivrisinekler yoluyla kolayca bulaşan sıtma hastalığıdır. Malarya olarak da adlandırılan sıtma, Roma tarihi boyunca en sık rastlanan salgınlardan biridir. Bu anlamıyla sıtmanın, antik Roma’da ‘endemik’ bir hastalık olduğu anlaşılmaktadır. Anofel adı ile bilinen sivrisineklerin sıtmaya yol açan parazitik mikroorganizmaların taşıyıcısı olmaları ve genellikle bu sivrisineklerin bulunduğu ortamların bataklıklar, su birikintileri gibi yerler olması sebebiyle, Roma’da salgınların başlıca kaynağı olduğunu düşünebiliriz. Çünkü Roma’nın bulunduğu konum yukarıda da belirtildiği üzere tam da bu habis sineklerin yaşaması için uygun bir alandı (Hays, 2005, s. 23). Salgının yayılmasının sebepleri arasında ayrıca taşan ırmak suları da gösterilebilir ki, Tiber Nehri sık sık taşarak çevresini sular altında bırakmaktaydı. Elbette Roma’da bu hastalığın yayılmasının başlıca nedenlerinden bir diğeri de tarih öncesi dönemlerden itibaren salgınlara sebep olan ormanların yok edilerek tarıma açılmış olmasıdır (Sallares, 1991: 272). Kısacası, uygun koşullar bir araya geldiğinde sıtma hastalığı kolaylıkla bir salgına dönüşebilmekte ve bağışıklık sistemi zayıf yetişkinleri kolaylıkla öldürebilmektedir (Cunha, 2004, s. 53). Roma’da Krallık Dönemi’nde bataklıklar ile ateşli hastalıklar arasındaki ilişkinin daha Kral Lucius Tarquinius Priscus (MÖ 616-579) zamanında anlaşılmış olduğu, o dönemde başlandığı düşünülen bataklıkların kurutulması yönündeki çabalardan anlaşılmaktadır (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 3.67.5).

Sıtma her ne kadar mevsimsel nitelikte bir salgın olsa da, antik Roma’da bölgesel anlamda nüfus ve ekonomik etkinlikler üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Genel olarak Temmuz aylarında başlayarak Eylül’de zirveye ulaşan bu salgın, Aralık ayı ile birlikte düşüşe geçse de, özellikle deniz seviyesinin altındaki bölgelerde etkisi daha da yoğun olmaktadır (Lambeck; Anzidei vd., 2004, s.564-566). Elbette bölgesel olarak salgının yıkım gücünün farklılaşması, Roma’nın kuruluşundan itibaren gördüğümüz bölgesel farklılıkların ortaya çıkardığı eşitsizlikleri daha da pekiştiren bir unsur olarak

karşımıza çıkmaktadır. Bu alçak alanların sıtma sebebi ile yazın ekilemiyor oluşu ekonomik olarak kötü sonuçların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu alanların sıtma sebebi ile otlak olarak kullanılması ya da buralarda kölelerin çalıştırılıyor olması da Roma’da salgınla mücadelede bir çözüm gibi görülmüş olsa da, çok etkili olduğunu düşünmek pek mümkün değildir (Wazer, 2016, s. 126).

Krallık döneminde meydana gelmiş salgın hastalıklara ilişkin Livius’un eserinin birinci kitabında yer alan ve Kral Tullus döneminde (MÖ 673-642) meydana geldiği anlaşılan olaylar, Romalıların salgın hastalıkları algılayışlarına dair bilgiler vermektedir. Livius tarafından, askerlerin sağlığını düşünmekten ziyade, savaşta başarılı olmayı amaçlamakla eleştirilen Kral Tullus, bizzat kendisi de bu salgına yakalanmıştır. Pasaja göre, halk hastalıktan kurtulmak için Kral Numa döneminden kalan dini bilgilere başvurmuştu; zira Romalılar şenliklerini, kurban törenlerini ve diğer ritüellerini, Vesta rahibelerinin ve diğer dinsel kurumların pek çoğunun ortaya çıkışını bu krala dayandırıyorlardı (Beard, 2018, s. 101; Howatson, 2015, s. 644). Livius’un aktardığı bu ilk örnekte, Romalılar tarafından salgın hastalıkların tanrıların bir cezalandırma yöntemi olarak algılandığı (Rüpke, 2006, s. 218) ve bundan kurtulmak için yine tek yolu tanrılara yakarmakta bulduklarını anlayabiliyoruz. Bu pasajda, savaşçı Kral Tullus, hastalıktan kurtulmak için gerekli olduğu düşünülen ritüelleri uygularken, tanrı Iuppiter Elicius’dan beklediği işaretleri alamamış, aksine yanlış uygulamalarından ötürü tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Bu durumda tanrılar tarafından lanetlenmiş olan Tullus, aynı zamanda Livius tarafından da halkın aklını hurafelerle doldurmakla suçlanmış ve kendisinden önce kral olan Numa’nın öğretilerini dinlememiş olmasının cezasını çektiği düşünülmüştür (Livius, *Ab Urbe Condita*, 1. 31).

Görüldüğü üzere, Krallık döneminde salgın hastalıkların ilk örneklerine ve bunların sebeplerine o döneme ait kaynakların verdiği sınırlı bilgilerle de olsa bakmamız mümkündür. Ancak bu dönemde salgınları dolaylı da olsa ilgilendiren başka bir olay daha meydana gelmiştir ki bu da Romalıların sonraki dönemlerde büyük bir övünç kaynağı olarak sürekli gündeme getirdikleri büyük ana lağım şebekesinin yapımına başlanmış olmasıdır. Kral Tarquinius Superbus döneminde (MÖ 534- 510) yapımına başlanmış olduğu düşünülen (Howatson, 2015, s. 193, 919) *Cloaca Maxima* adlı bu lağım şebekesi, kentin yaşamaya elverişli bir hale getirilme çabalarına dair bir örnek olması dolayısıyla son derece etkileyici olsa da her zaman mükemmel şekilde çalışıp şehri arındırdığını iddia etmek doğru olmayacaktır. Zira, Roma’nın atık sularını Tiber’e aktaran açık bir drenaj sistemi olarak yapılan (Livius, *Ab Urbe Condita*, 1. 38. 6) bu şebeke zamanla bazı kısımları kapatılarak insan sağlığına daha uygun bir hale getirilmiştir (Hopkins, 2007, s. 10) ve bu kapalı sistem tesis edilene kadar, büyük ihtimalle Cloaca

Maxima salgın hastalıkların şehir içinde yayılımına insanlar fark etmeden katkıda bulunmuştur.

Roma Cumhuriyet Dönemi Salgınları ve Devlet Politikaları

1. MÖ 5. yüzyılda Yaşanan Salgınlar

Roma, krallığın devrilmesinden sonra kralın yetkilerine sahip ve bir yıllığına göreve getirilen iki *consul* tarafından yönetilen bir Cumhuriyet'e dönüşmüştü. Roma'nın özgün kurumlarının çoğu, MÖ 500 ile MÖ 300 arasındaki dönemde meydana gelmiş ve Erken Cumhuriyet Dönemi olarak adlandırılan bu süreçte, Roma bir yandan *patrici* ve *pleb* sınıfı arasındaki çatışmaya sahne olurken, bir taraftan da savaşlar ve salgınlarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. MÖ 287'de çatışma halindeki bu iki sınıf arasında bir uzlaşma yaşandı ve böylece Roma artık saldırgan tarafa geçtiği savaşlar ile İtalya'yı kapsayan bir birliğin önderi durumuna geldi (North, 2006, s. 263). Elbette Roma'nın İtalya Yarımadası'na yayıldığı bu süreçte salgınlar hız kesmeden devam etmiş, Roma'nın zaman zaman demografik (Morley, 2006, s. 301- 305) ve buna bağlı olarak ekonomik kayıplar yaşamasına neden olmuştu.

Kaynaklarda kaydına rastladığımız Roma Cumhuriyet Dönemi'nde görülmüş olan ilk salgın, MÖ 492 yılında, o dönem Roma'nın idaresinin dışında bulunan Volsci'ler içinde meydana gelmiş olan salgındır. Livius, Volsci'lerin salgın sebebiyle Roma'ya karşı yapmayı planladıkları saldırıyı yapamadıklarını ve hatta hastalığın bitmesinin ardından devam eden psikolojik çöküntü nedeniyle Roma'nın yayılma politikasını dirençle karşılaşmadan kabul ettiklerini aktarır. Başlangıçta Volsci'lerle olan sınırı korumak için bir Roma kolonisine dönüştürülen Norba, daha sonra Pomptine bataklıklarını koruyan önemli bir sınır haline gelmiştir ki bu bataklıklar ıslah edilmediği dönemlerde Roma için her zaman sıtma salgınlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştu. Livius'un bu aktarımı antik dönemde salgınlar sebebi ile zayıf düşen halkların siyasi anlamda da zayıf düşmüş olmalarına bir örnek olarak ayrıca dikkate değerdir. Bu pasajda (Livius, *Ab Urbe Condita*, 2. 34), Roma'nın komşu topraklarda meydana gelen bir salgının yayılma ihtimalini göz önünde bulundurarak ortaya çıkabilecek tahıl kıtlığının önüne geçmek için hamleler yaptığı ve Roma'nın aldığı tedbirin salgından çok sonrasında oluşabilecek açlığa ilişkin olduğu anlaşılmaktadır.

Halikarnasoslu Dionysios MÖ 5. yüzyılın ilk yarısında (MÖ 472 civarında) ortaya çıkan ve özellikle hamile kadınların hayatlarını kaybetmelerine yol açan bir salgından söz etmektedir (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 9.40.1-4). Roma bahsi geçen salgının çözümünü tanrılarda aramıştı. Ancak ne yapılsa yapılsın tanrılardan olumlu yanıt alamamaktaydılar. Neticede önüne geçilemeyen ve daha

çok kadınları etkileyen bu hastalığın olsa olsa Vesta rahibelerinden birinin olması gerektiği gibi bekaretini korumamış olmasından ve bu şekilde kurban törenlerine katılmasından kaynaklı olabileceğine hükmedildi. Roma’nın dini inanış sisteminde önemli bir yeri olan Vesta rahibeleri (Plutarkhos, *Numa Pompilius*, 9.5-10; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 1.12), erken dönem Roma krallarının kızlarını temsil ettikleri düşünülen bakire kızlar olarak bilinmekteydi ve görevleri öncelikle Vesta tapınağı’ndaki devlet ocağında ateşin sönmemesini sağlamaktı. İffetlerini korumak en önemli görevlerinden biriydi ve bunu yerine getiremeyen bir rahibenin cezası diri diri gömülme olurdu (Howatson, 2015, s. 978-979). Dionysios bu salgına sebep olduğu düşünülen rahibenin de bu geleneğe uygun olarak (diri diri gömülerek öldürülmüştür (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 9.40.1-4)), onunla birlikte olduğu anlaşılan kişilerle birlikte ölümle cezalandırıldığını ve salgının ancak bu şekilde sona erdirilebildiğini ifade eder. Bu durum Roma’da devlet kültürünün aile kültürüne dayanması ile bağlantılıdır (Dürüşken, 2000, s. 20).

Livius’un, taşrada ya da orduda meydana gelen salgınlara nazaran Roma kenti içinde yayılan hastalıklar konusunda çok daha detaylı bilgi verdiğini görüyoruz. Bunlardan ilki MÖ 463’ten 462’ye kadar antik Roma’da meydana gelmiş olduğu anlaşılan salgındır ki aynı salgından Livius dışında Halikarnasoslu Dionysios ve Orosius gibi yazarlar da bahsetmektedirler (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 9. 67; Orosius, *Historiae adverssum Paganos*. 2.12.2-3). Lucius Aebutius ve Publius Servilius’un *consul* seçildiği yıl başlayan bu salgın, Roma’nın düşman baskılarına maruz kalması ve bu nedenle çiftçilerin saldırıdan korunma amaçlı (hayvanları ile birlikte) kente yerleşmeleri sonucu kalabalıklaşan nüfus sebebi ile daha da yaygınlaşmıştır (Sallares, 1991, s. 190). Zorunlu bir şekilde şehir nüfusunun artması ve hatta çiftlik hayvanlarının kent içinde insanlarla yakın temas halinde yaşamaya başlaması, salgının her açıdan daha yıkıcı olmasına sebebiyet vermiş olmalıdır; zira Livius’un bildirdiğine göre salgın, kenti korumakla görevli askerler arasında da yayılarak kentin düşmana karşı da savunmasız kalmasına neden olmuştu. Açıktır ki savaşın bir arada yaşamayı gerekli kılması, durumu daha da kötü bir şekle sokmuştur. Bu olağandışı durum karşısında otorite sahiplerinin, şehre göçlerin ardından aşırı kalabalıklaşma sonucu salgının hızlanabileceği konusunda bir öngöründen yoksun oldukları sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca, MÖ 463 yılında yaşanan bu salgın sonucunda, *consul* Aebutius zamansız bir şekilde ölmüş ve diğer *consul* Servilius tek başına kalarak, yönetsel anlamda da Roma’nın zorda kalmasına yol açmıştır. Bu pasajda Livius’un (Livius, *Ab urbe condita*, 3.6-8), temas yoluyla hastalığın yayıldığının farkında olması dikkat çekicidir ancak anlaşılan odur ki salgının yaşandığı dönemde ne Roma devleti ne de halk, salgının nasıl bulaştığı konusunda bir fikre sahip değildi; zira Halikarnasoslu Dionysios ölüm

sayılarının giderek artması neticesinde cesetlerin akarsulara atıldığından söz etmektedir ve Dionysios da tıpkı Livius gibi Roma'nın bu dönemdeki askeri başarısızlıklarını salgına bağlamaktadır (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 67). Dionysios, Livius'tan farklı olarak yine salgın sırasında hayatını kaybederek nehre atılanların özellikle fakir ve önemsiz olarak görülen kişiler olduğundan dem vurmaktadır ki Roma'da cenaze merasimlerinde de sınıfsal farklılıklar olduğu bilinmektedir (Akçay, 2017, s. 125-137). Cesetlerin akarsuya atılmasının salgını daha da içinden çıkılmaz bir boyuta ulaştırmış olduğunu ise tahmin etmek güç değildir. Ancak, neden böyle bir yolla ölü bedenlerden kurtulmak istediklerini anlamak güçtür; zira Romalıların ölü gömme geleneklerine çok önem verdiği bilinmektedir ve ayrıca dini ritüelleri olması gerektiği gibi yapmaları konusunda hassas oldukları da ortadadır. Normal şartlar altında cenaze ritüellerinde ölünün sergilenmesinin ne kadar sürdüğü, kişinin önemine ve iklime bağlı olarak değişmekteydi (Civelek, 2007, s. 73). Genellikle bu süre, -antik kaynaklarda açık olmamakla birlikte- bir gün ile bir hafta arasında değişirdi. Bu salgından yaklaşık on yıl sonra ise On İki Levha Kanunları ile ölülerin Roma'da normal gömü yöntemleri olan, inhumasyon ya da kremasyonla dahi kentin sınırları içine gömülmesi yasaklanır (Kyle 1998, s. 129, 142). Bu yasanın geçmiş tecrübelerden edinilen bilgiler ile salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla alındığı düşünülebilir. Eutropius (MS. 4. yüzyıl), MÖ 463 yılında gerçekleşmiş olan bu salgından yaklaşık beş yıl kadar sonra Roma'da bir nüfus sayımı yapıldığını bildirir (Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*, I.17).

MÖ 451 yılında yaşanan salgının öncekilere nazaran çok daha fazla sayıda insanın ölümüne yol açtığı hem Livius'un hem de Halikarnassoslu Dionysios'un aktarımlarından anlaşılmaktadır (Livius, *Ab Urbe Condita*, 3. 32; Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 10. 53. 1-10. 54. 2). Her ne kadar Livius bu salgına, savaşların yapılamadığı bir dönem olarak yaklaşmışsa da, pek çok soylu ailenin salgından nasibini aldığını ve yönetici kademedeki pek çok siyasinin hayatını kaybettiğini de belirtmiştir (Livius, *Ab Urbe Condita*, 3.32). Dionysios ise salgının bulaşıcılığı konusunda daha detaylı bilgilere yer vererek, birbiri ile temas eden aile üyelerinin aynı hastalığa yakalanarak hayatlarını kayb ettiklerinden ve doktorların bu hastalığa derman bulamadıklarından söz etmektedir (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 10.53). Bunun dışında salgının yayılmasında temel sebeplerden biri, bir önceki salgında olduğu gibi cesetlerin gerekli koşullara uyulmadan ve hatta Romalıların sıklıkla tercih ettikleri yakma işlemi bile gerçekleştirilmeden kentin kanalizasyonlarına ve nehre atmaları olmuştur. Dionysios bu durumun sonuçlarını kötü koku yayılımı ve içme suyunun hazımsızlığa yol açması ile sınırlamış olsa da, bugün, hastalığın yayılmasındaki etkisini tahmin etmek zor değildir. Dionysios'un aktarımları Romalıların

salgınlardan kurtulma yollarına ilişkin de bilgiler sunmaktadır. Şöyle ki; Romalıların tanrılara yakararak ve dualar ederek bu hastalıktan kurtulmaya çalıştıklarını, ancak sonuç alamayınca önce ritüellerinde bir takım değişikliklere gittiklerini, sonrasında ise tümüyle bu yakarmalardan vazgeçtiklerini söyler. Burada dikkat çekici noktalardan biri, Roma’nın salgını dinsel ritüellerle aşmaya çalışırken, hızla çözüm yollarını genişletiyor olduğudur ki bu durum ilerleyen yıllarda salgınlara çözüm olması adına başka coğrafyalardan tanrı ithal etmeye giden açık görüşlü uygulamalarının ilk adımlarından biridir. Roma bu salgınla mücadele ederken, Latium bölgesinde Apenin Dağları civarında yaşayan ve daha önce Romalılarla yaptıkları Algidus Dağı Savaşı’nda (MÖ 458) yenilmiş olan Aequi’ler, MÖ 451’deki salgını fırsat bilip çevre halklardan da destek isteyerek Roma’ya saldırmak istemişlerdir. Ancak salgın, Aequi’ler taaruza geçmeden onları ve hatta Volsclar ve Sabinler’i de vurmuştur (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 10.53). Antik kaynaklarda verilen bilgiler ışığında geçmişe dönük olarak yaşanan salgının teşhisinin ve adının belirlenmesi bugün mümkün değilse de, yine de MÖ 451 yılı yaşanan salgının oldukça hızlı yayılan, görece büyük çaplı ve bulaşıcılığı yüksek bir hastalık olduğu anlaşılmaktadır.

Livius’un “ciddi salgınlar” olarak tanımladığı diğer bir salgın, MÖ 435’te meydana gelmiştir. Bu ciddi salgınlar, sivillerin yanı sıra birçok askerin de yaşamını sonlandırmıştır. Livius, bu vebanın Gaius Iulius ve Lucius Verginius *consul* olduklarında meydana geldiğini yazmıştır. Anlaşılan odur ki, bu yıl içinde meydana gelen, salgın ve depremler gibi bazı felaketlerin (Orosius, *Historiae Adverssum Paganos*. 2.13.11) MÖ 436’da yaşanan iç karışıklıklar ve adalet sistemindeki aksaklıklara bağlanmış olduğu anlaşılmaktadır (Livius, *Ab urbe condita*, 4. 21.2-6). Bu iç karışıklıklar esasen, Roma’da kralların kovularak cumhuriyet ile yönetime geçilmesinin ardından sıklıkla karşımıza çıkan kral olma heveslilerinin ya da politik arenada bu suçlama ile ekarte edilmeye çalışılan kişilerin yol açtığı durumlardır. Bahsi geçen bu yılda askeri tribun olarak seçilmiş Spurius Maelius, Lucius Minucius Augurinus tarafından monarşi kurmakla suçlanmış ve bu nedenle daha yargılanmadan, Roma’nın kurtarıcısı olarak anılmaya başlanacak olan (bu olay nedeniyle) Gaius Servilius Ahala tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür (Cicero, *Catilina*, 1.3). Ancak böyle bir başarı hikayesinin hemen ardından, Ahala’nın tam da salgından önceki yıl mal varlığına el konulmasına ilişkin yasa tasarısının gündeme getirilmiş olması gibi halkın adalete olan inancını sarsan işlerin, salgınları Roma’ya musallat ettiği düşünülmüştür. Bu noktada Roma’da dini inancının temeli olan tanrılarla devlet arasında var olduğu düşünülen anlaşmaya uyulmaması durumu söz konusudur. Livius’un bu aktarımından anlaşıldığı kadarıyla Roma çevresinde yaşayan halklar, mevcut salgın hastalık sebebi ile kendilerini Roma’dan uzak tutmaktaydılar. Ancak görülen odur ki, salgın dolayısıyla tarımda yaşanan kriz,

insanların açlık çekmesine ve bu sebeple yağmacılık yapmaya başlamalarına neden olmaktaydı.

MÖ 433 yılına gelindiğinde, Roma'da *patrici* ve *pleb*'ler arasında süren sınıf çatışması halen sonlanmış değildi ve özellikle siyasi alanda bu mücadele daha fazla yaşanıyordu. Ancak Livius'un aktarımında, bu yıl yeni bir salgının Roma'ya musallat olduğu ve son derece yıkıcı olan bu hastalığın politik gündemin dahi önüne geçtiği anlaşılmaktadır (Livius, *Ab Urbe Condita*, 4. 25). Salgının tarımla uğraşan kişileri ve hatta hayvanları da etkilemiş olması sebebiyle bir kıtlık yaşanacağı da muhakkaktı. Dolayısıyla durumun aciliyeti hızlı karar alınmasını gerektirmiş ve bu sebeple *consul* yetkisine haiz askeri tribünler iş başına geçirilmiş ve bu sayede durumun üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Salgının sona ermesi için tanrı Apollon'a bir mabet adanması ise (Apollon'un Roma'daki en eski tapınağıdır) farklı bir açıdan ele alınması gereken bir husustur. Zira, bilindiği gibi Yunan mitolojisinde Apollon sadece Güneş Tanrısı değil aynı zamanda hastalıkların, salgınların ve hekimliğin de tanrısıydı ve Roma pantheonuna da daha çok bu yönü ile kabul edilmişti (Howatson, 1989/2013, s. 69).

Dünyanın bilinen ilk pandemisine yol açmış olması muhtemel olan bir başka salgın ise Atina vebası olarak bilinen hastalıktan kaynaklanmakta ve bir ucu da olasılıkla Roma'ya uzanmaktaydı. Atina'da, Peloponnesos Savaşları esnasında (MÖ 431-404) ortaya çıkan ve önce Thukydides, daha sonrasında Diodorus ile Plutarkhos tarafından aktarılan ve büyük can kaybına sebebiyet veren salgındır. Siyasi ve sosyal anlamda oldukça yoğun olarak toplum hayatını etkilemiş olan bu salgın (Martin, 2012, s. 260), bilindiği kadarıyla ilk kez MÖ 430'da Atina'da ortaya çıkmış, MÖ 428 yazı ve MÖ 427-426 kışında yeni dalgalarla devam ederek 4.5-5 yıl kadar sürmüştür (Littman 2009, s. 456). Thukydides'in aktardıklarına bakılırsa bu salgının Atina'ya Mısır'dan geldiği anlaşılmaktadır (Thukydides, II, 47-52) ve Roma'ya da yaklaşık olarak MÖ 428 civarında Atina'dan gitmiş olması olasılıklar dahilindedir (karşılaştırma için bkz. Coughanowr, 1985, s. 155). Roma'da sonraki yıllarda bu salgının yeni dalgaları olarak düşünebileceğimiz yayılım ile ilgili bilgileri yine Livius aktarmaktadır (Livius, *Ab Urbe Condita*, 4.30). Her ne kadar Livius bu pasajında, Atina vebasına ilişkin bir göndermede bulunmuyor olsa da, Livius'un genel olarak eleştirel bir bakış açısına sahip olmaması ve Romalıların salgınların gerçek nedenlerine ve bilimsel çözüm yolu arayışına fazla odaklanmamaları gerçeğini de göz ardı etmemeliyiz. Bu sebeple Livius bu yıl meydana gelmiş olan salgının nedenini daha önceki salgınlarda da sıklıkla görülen kuraklığa bağlamayı tercih etmiş olmalıdır. Bu salgını, Livius dışında Halikarnasoslu Dionysios'un (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 12.6) kayıtlarından da izleyebilmek-

teyiz. Günümüzde tıp tarihi alanında çalışan araştırmacılar, bahsi geçen hastalığın çiçek hastalığı (Littman & Littman,1969, s. 261 vd.) ya da tifüs olabileceği konusunda (Littman, 2009, s. 456; Cunha, 2004, s. 29) yoğunluklu olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Bu nedenle bahsi geçen salgının bizim anladığımız anlamda kara veba hastalığı mı, yoksa ölümcül başka bir hastalık mı olduğu konusu henüz tam olarak aydınlatılamamış durumdadır. Ayrıca Livius’un bu aktarımından (Livius, 4.30) çıkartılabilecek diğer bir sonuç da herhangi bir salgın hastalığın sadece fiziksel etki ile sınırlı kalmadığıdır. Livius, halk arasında hurafelerin türediğini söylerken, salgınların psikolojik boyutunu da gözler önüne sermektedir.

MÖ 412 senesinde gerçekleştiği kayıtlara geçmiş olan ve daha önce bildirilenlere nazaran çok da ölümcül olmayan bir salgıdan bahsederken, Livius farklı bir konuya dikkat çekmiş ve ölümcül olmasa bile salgınların halkın odak noktasını değiştirerek bunun genel anlamda politikacıların lehine sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Bilindiği gibi, Roma’nın erken dönemlerinde sınıflar arasındaki çatışma en önemli siyasal olayları oluşturmuştur. *Pleb*’lerin *patricius*’larla mücadelesinin tam anlamı ile başarıya ulaşmasının öncesinde adım adım kazandıkları haklardan biri olan *quaestor*’luk makamına getirilebilmeleri konusu her ne kadar MÖ 421’de kabul edilmişse de, bir *pleb*’in *quaestor* olarak göreve gelebilmesi MÖ 409 yılını bulmuştur. Bu da Livius’un MÖ 412 senesinde meydana gelmiş olduğunu bildirdiği salgın sırasında bahsi geçen iç karışıklıklara dair bize ipucu vermektedir. Livius, Roma’da yaşanan tüm bu politik çekişmelerin gündemden düştüğünü ve insanların hastalıkla boğuşurken isyan etme ihtimallerinin ortadan kalktığını söylemektedir (Livius, *Ab urbe condita*, 4.52). Bahsi geçen bu salgın sırasında çiftçiler hastalık sebebi ile tarlaları ile meşgul olamamış ve bu, salgınların çoğunun sebebiyet verdiği gibi yine kıtlığa sebep olmuştur. Bu durumda Roma’nın izlediği siyaset ise sürekli olarak çevre bölgelere elçiler göndermek suretiyle buğday ekme işini olabildiğince hızlandırmak şeklinde olmuştur (Livius, *Ab urbe condita*, 4. 52).

2. MÖ 4. yüzyılda Yaşanan Salgınlar

MÖ 4. yüzyılın başlarında Roma’da *pleb*’ler daha fazla hak kazanmaya devam ediyorlardı. *Patricius*’larla aralarında süren bu hak arama sürecinde *pleb*’lerin kazandıkları başarılar gerçekten kayda değerdir. MÖ 444 senesinde *pleb*’lere *consul* seçilme hakkı verilmemiş olmasına rağmen *consul*’lerin yerine ikiden fazla sayıda *consul* yetkisine sahip olabilecek askeri *tribunus*’ların (*tribuni militum consular, potestate*) seçilmesi kabul edilmişti ve bu mevkiye *pleb*’ler de getirilebileceklerdi (Atlan, 1970, s. 34). Her yıl devletin başında *consul*’ler mi yoksa askeri *tribunus*’lar mı bulunacağını kararını ise Senato verecekti. MÖ

399'da da, öncesindeki dokuz yılda olduğu gibi askeri tribunos'ların seçilmesine karar verilmişti. Livius, bu yıl seçilen askeri *tribunos*'ların çoğunun *pleb*'ler arasından seçilmesinin halkta yarattığı heyecandan bahsederken diğer yandan *patricius*'ların öfkesinden de söz ederek tek seçilen *patrici*'nin Marcus Veturius olduğunu belirtir (Livius, *Ab Urbe Condita*, 5.13). Roma'da tabakalar arasındaki bu mücadele sürerken, bir taraftan da Roma İtalya yarımadasının büyük bir kısmını idaresi altına almayı başaracağı bir yüzyıla giriyordu. MÖ 396'da, Roma'nın büyük rakibi Etrüsk kenti Veii'nin onlarca yıllık savaşın sonucunda düşmesi ile başlayan bu süreç, Samnit'lerin alt edilmesi ile Roma'yı İtalya'nın en güçlü merkezi haline sokacaktı. Bu süre zarfında Roma bir önceki yüzyılda yaşadığı ve sonrasında da yaşayacağı pek çok salgınla da mücadele etmeyi başarmıştı.

Bu yüzyılın ilk salgını MÖ 399 yılında gerçekleşmiştir. Kışın çok çetin geçtiği bir yılın ardından -ki Livius yolların kapandığından ve hatta Tiber nehri üzerinde dahi ulaşımın sağlanamadığından bahseder - gelen ani sıcaklıklar ve yaşanan bu hava değişimi ile (Livius, *Ab Urbe Condita*, 5.13) başlayan susuzluk, kuraklık ve ardından gelen bir salgınının yine hem hayvanları hem de insanları etkilediğinden söz eder. Dionysios, bu hastalığın insanlar üzerindeki etkisini şöyle aktarır :

“Cildin çeşitli yerlerinde patlak veren çibanlı bir hastalığa tutuldular. Hastalık kansere benzeyen büyük ülserlerle sonlanıyordu. Hastalık görüntüyü çok kötü hale getiriyor ve korkunç bir acıya sebep oluyordu. Kurbanların çektiği acının kemikler görünene ve deri yırtılana kadar kaşınması dışında da bir çaresi yoktu.” (Dionysios, *Romaike Archaeologia*, 13.4).

Roma'da bu hastalıktan kurtulabilmenin yollarının kehanet kitaplarında aranmasına Senato kararı ile onay verilmişti. *Duumvirler*'in Roma'da ilk kez MÖ 399'da düzenlendiği bilinen bir *lectisternium* ile sekiz gün boyunca Apollo, Latona, Diana, Hercules, Mercurius ve Neptunus'e dualar edilmiştir. Bu kadar çok tanrının için içine katılması, salgının büyüklüğünü ve ölü sayısının çokluğunu düşündürmektedir. Zira daha önce Roma'da yaşanan salgınlarda birden fazla tanrıya aynı anda bir şenlik düzenlendiği görülmemektedir. Hatta bu şekilde bir yabancı geleneğin Yunan şenliği olan Theoksenia'nın *lectisternium* adıyla Roma'da düzenlenmiş olması da Roma'nın farklı kültürlerle ve hatta tanrılara da açık olduğunu gösterir niteliktedir. Bu törende dua edilen tanrılar göz önünde bulundurulduğunda Yunan ve Roma kökenli tanrıların yarı yarıya listede olduğu görülür. Sibylla kitaplarına danışıldıktan sonra düzenlendiği anlaşılan bu törenin Yunan kaynaklı olması ayrıca dikkate değer bir durumdur (Livius, *Ab Urbe Condita*, 5.13).

MÖ 384 yılı Livius’un kayıtlarında yeni bir salgının baş gösterdiği ve kıtlığın vurduğu bir yıl olarak geçmektedir. Bu yıl salgının olmasının sebebi ise MÖ 392 yılı *consul*’u olarak Capitol’u Galler’in elinden kurtarmış olan M. Manlius Capitolinus’un vatana ihanette bulunduğu iddiasıyla idam edilmiş olması olarak değerlendirilmiş ve tanrıların bu yanlış kararı cezalandırmak için Roma’ya bir salgın gönderdiği düşüncesi şu şekilde aktarılmıştır: “...*Capitol, onun muhafızının kanyla lekeleni, tapınaklarını düşmandan kurtaran adamın cezalandırılmasını ilahlar doğru bulmadı, öfkelerini gözle görülür biçimde gösterdiler.*” (Livius, *Ab Urbe Condita*, 6.20). Ancak Roma’da bu dönemde yaşanan siyasi olaylara bakıldığında Manlius’un idamının yine bir tiran olma girişimi sebebiyle gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Manlius’un böyle bir harekete yeltendiğini düşündüren şey ise kendisi bir *patrici* olmasına rağmen, borç yasası altında ezilen yoksullara destek vermiş olmasıdır (Howatson, 2013, s. 581). Kısacası daha önce sık sık örneğine rastladığımız gibi yine MÖ 384 yılı salgınının nedeni tıbbi olmayan olaylara bağlanmış ve bir sonraki yıl da devam eden bu salgın, Roma’nın hazırlıklarını yapmış olduğu seferin (uzun süredir isyan havasında olan Circeii ve Velitrae kolonileri ile isyanından şüphelenilen Latinler’e karşı) ertelenmesine sebep olmuştur (Livius, *Ab Urbe Condita*, 6. 21).

MÖ 366 yılında *pleb*’lerin ilk kez kendi aralarından birini, Lucius Sextius’u *consul* seçtirmesi kargaşayı sona erdirmiş olsa da, tabakalar arası çatışmayı (Beard, 2018, s. 146-153) bitirdiğini söylemek mümkün değildir. Ancak *patricius*’ların ve dolayısıyla tanrıların *pleb consul*’lere alışması pek de kolay olmamış gibi görünmektedir. Eskiçağ yazılı kaynakları, seçimlerden sonra bir dizi salgın hastalığın ortaya çıktığını ve aralarında Camillus’un da bulunduğu çok sayıda kişinin yaşamını yitirdiğini aktarırlar (Livius, *Ab Urbe Condita*, 7.1.7-10; Plut. Cam. 43; Zonaras 7.24). Plutarkhos ve Zonaras söz konusu salgının ne kadar sürdüğü ile ilgili bilgi vermezken, salgından, Camillus’un ölüm nedeni olarak bahsederler. *Pleb* kökenli *consuller*in seçildiği üç yıl boyunca kesintisiz devam eden salgını sona erdirmek için, daha önce MÖ 399’da ilk kez düzenlenen *lectisternium*’u üçüncü kez gerçekleştirmişlerdi, ancak bu tören tanrıların öfkelerini yatıştırmamış olacaktı ki, hastalıkla ilgili hiçbir iyileşme kaydedilmedi (Livius, *Ab Urbe Condita*, 7.1). Bu sebeple Romalılar salgını savuşturmak için başka yollar denemeye devam ettiler. Bunlardan biri, tanrıların öfkelerini yatıştırmak için doğa ile ilgili temsiller düzenlemektir. Her ne kadar Livius, Roma gibi savaşçı bir halk için bu uygulamaların uygun olmadığından dem vuruyor olsa da bu temsillerin gerçekleştirilmiş olduğunu da aktarır. Roma’ya yabancı olduğu belirtilen bu yeni (Livius, *Ab urbe condita*, 7.1) oyunların sahnelenmesi sırasında Tiber nehrinin taşması sonucu arenanın sele kapıldığı da aktarılmıştır. Salgının önlenmesi için uygulamaya konmuş olan bir diğer pratik ise daha önce bahsi geçenlerden biraz daha farklıdır; zira bunun için kehanet kitapları değil, yaşlıların

anlattıkları rivayetlerden ilham alınmıştır. Bu rivayete göre devletin en üst makamı olan diktatörlük makamında bulunan kişinin, Iuppiter tapınağına çivi çakması gerekmektedir; böylece geçmişte olduğu gibi MÖ 363 yılında da salgın sona erebilecektir. Aynı yıl Senato, Lucius Manlius Imperiosus'u diktatör olarak atamıştır. Roma'da olağanüstü durumlarda göreve getirilen diktatörün atanmasının ardından Iuppiter Tapınağı'na *clavum figere* denen çivi çakılma işlemi gerçekleştirilir. Bu yıl atanan diktatör "*clavi fig(endi) caussa*" ifadesiyle Fasti Capitolini'de not edilmiştir (bkz. Degrassi, A., Fasti Consulares et Triumphales, s.32-33). Diktatör atanmasından sonra, Livius'un artık salgın hastalıktan söz etmemesi, tanrıların öfkesinin yatıştığı izlenimini uyandırmaktadır. Esasen burda bahsi geçen işlemin Roma'nın geleneklerinde mevcut olan ama unutulmuş bir ritüel olduğu ve bu sebeple salgının gerçekleştiğini düşündükleri anlaşılmaktadır. Roma'nın dini ritüellerin uygulanmasında gösterdiği titizliğin, devlet işlerinin yürütmesinde ve Romalıların refahında oynadığı role ilişkin anlayışları malumdur. Keza Livius'un aktarımının devamında her yıl düzenlenen Eylül Şenlikleri'nde *clavum figere*'nin gerçekleştirilmiş olduğundan bahsetmektedir (Livius, *Ab Urbe Condita*, 7.3). *Clavum figere* aynı zamanda kaderin sabitlenmesine, mühürlenmesine atıfta bulunan bir ifadedir (Cicero, *In Verrem* 5.21.53). Bu açıdan bakıldığında salgının sona erdirilmesinde bu ifadenin de düşünülmüş olduğu açıktır.

MÖ 348, Roma içinde ve dışında barışın sağlanmış olduğu bir yıl olsa da (Livius barış zamanı her şey yolunda giderken insanlar fazla mutlu olmasın diye bu salgının musallat olduğunu belirtir), yaşanan yeni bir salgın sebebi ile geçmişte olduğu gibi Sibylla kehanet kitaplarının kılavuzluğunda (Ayrıntılı bilgi için Coşkun Abuagla, 2020) yeni bir *lectisternium* düzenlenmiş olduğu bilinmektedir. Ancak Livius bu kez *lectisternium*'da hangi tanrılara dualar edilmiş olduğunun ayrıntısını vermemektedir (Livius, *Ab Urbe Condita*, 7.27. 1-2). Aynı yıl Kartaca ile Roma arasında bir dostluk anlaşması imzalanmış olması salgınla uğraşmakta olan Roma'nın politik bir hamlesi olarak da değerlendirilebilir.

MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı Roma'nın, güney İtalya'nın en güçlü kavimlerinden olan Samnit'ler ve Latinlerle yapılan savaşlarla geçen dönemidir. Bu savaşlar neticesinde Roma Orta İtalya'da egemen olma fırsatına ve pek çok koloni kurma şansına sahip olmuştur (Atlan, 1970: 47-50). MÖ 334 yılında Samnit'lerin silahlandığı duyulunca, Roma Senatosu bu acil durum karşısında bir diktatör atanması kararını almıştır. Ancak bu sırada diktatörlük ve atlıların komutanlığı görevine atanan kişilerin tayin edilmesine ilişkin düzenlemeyle ilgili dini bir şüphe doğmuş, usul ve kaidelere uyulmaması sebebi ile MÖ 334'te yeni bir salgının baş gösterdiği düşünülmüştür (Livius, *Ab urbe condita*, 8.17). Bu

aktarımda Roma’da salgın hastalıkların birer uğursuz işaret (*pridigium*) olarak algılandıkları açık bir şekilde görülmektedir. Zira Latince “*do ut des*” (vermen için veriyorum) düşüncesi genel zihniyetin bir ifadesini oluşturmaktadır (Mylonopoulos, 2010; Akçay, 2017, s. 75). Tanrılar ve Romalılar arasında var olduğu düşünülen bu sözleşme gereği, eğer sözleşmeye aykırı hareket ediliyorsa bu durum tanrılar tarafından cezalandırılırdı. Bu cezadan ise ancak Livius’un usul ve kaide olarak ifade ettiği sözleşme şartlarına uygun davranılırsa kurtulunabileceği ve böylece tanrıların öfkesinin yatıştırılabileceği anlayışı hakimdi. Livius bu salgına sebep olan kaidelere uyulmaması hususunda sorumlu tutulan *consul*’lerin görevlerinden ayrıldıklarını ve bir *interregnum*⁵ gidilmiş olduğunu bildirir. Bu da, salgının durması için gerekli olduklarını düşündükleri nizama uygun hareket etme girişimi olarak değerlendirilebilir (Livius, *Ab urbe condita*, 8.17).

3. MÖ 3. 2. ve 1. yüzyıllarda Yaşanan Salgınlar

Savaşlarda galip gelmiş olunmasına rağmen MÖ 296 yılında Roma’da yeni bir salgının ortaya çıkmasına anlam veremeyen Romalılar, salgını bu kez toplumun ve özellikle evli kadınların ahlak dışı yaşam tarzları ile ilişkilendirmişlerdir. Bunda olasılıkla MÖ 331 yılında, önce salgın zannedilen ancak daha sonra evli kadınların hazırladıkları anlaşılan zehirler neticesinde yaşanmış ölümlerin payı vardır. Anlaşılan odur ki, MÖ 296 yılında ortaya çıkan salgında yine toplumun yozlaşmasına yorulmuş ve elbette bu yozlaşmanın faturası yine kadınlara çıkarılmıştır. Zira Livius’un belirttiği üzere erkekler üzerlerine düşen görevi yapmışlar, savaşta galip gelmişlerdir. O halde sorumlu esasen toplumda hiçbir hakkı olmayan ama Roma tarihinde sıklıkla karşılaştığımız üzere tüm olumsuz olayların arkasında görülen kadınlarda aranmıştır. Sosyal alanda bile adı geçmeyen Romalı kadınların (Rawson, 2006, s. 325-326) gerekli görüldüğünde günah keçisi olarak kullanılmasında bir beis görülmemiştir. Salgının bitmesi için bu kez yine salgının çıkış sebebinden mütevellit, Venüs tapınağı yapılmasına karar verilmiştir. Tapınağın mali kaynağına ise zinadan hüküm giymiş kadınların para cezalarının aktarılması uygun görülmüştür (Livius, *Ab Urbe Condita*, 10.31). Bu salgın hakkında bilgi veren diğer antik yazar Orosius’un ise kaynakları arasında Livius’un eserinin bulunduğu düşünüldüğünde Roma’da kadınların ahlak dışı davranışlarına değinmemiş olması ilginçtir.

⁵ *Interregnum*: Fetret dönemi, ara krallık. Roma cumhuriyet döneminde hükümdarsız geçen dönem, *consul*’luk makamının boşta kaldığı zaman (Alova, 2017, s. 320).

MÖ 293 yılına gelindiğinde, Roma’da sürekli yaşanan salgınlara bir son verilmesi için yeniden Sibylla kehanet kitaplarına başvurulması gerektiği düşünülmüş ve bu kez daha önceki yüzyıllarda herhangi bir salgın sırasında adına rastlamadığımız Aesculapius’tan (Asklepios) yardım istenmesi gündeme gelmiştir. Bunun üzerine, Yunan hekimlik tanrısı olarak bilinen ve Epidauros’tan sembolü yılan ile birlikte getirilen Asklepios kültü için Tiber nehrinde bir adada, adına bir tapınak ve bir de sağlık yurdu kurulmuştur (Livius, *Ab Urbe Condita*, 10. 47; Howatson, 2015, s. 10). Orosius ise Romalıların Epidauros’tan yılanla birlikte Asklepios’un heykelini de getirdiklerini aktarır (Orosius, *Historiae Adverssum Paganos*, 3.22- 4.5). Roma’ya kurulan bu tapınağın, tıpkı Epidauros’ta olduğu gibi hastalara sadece dua ile değil tıbbi olarak da hizmet veren bir nitelik taşıması dikkat çekicidir. Yaşanan onlarca salgının ardından, diğer tüm çözüm yollarının yanında artık hekimlik ve tıp bilgisinden yararlanma gerekliliğinin anlaşılmış olması dikkate değerdir.

Bu olaylardan yaklaşık 30 yıl sonra MÖ 266 yılında, Orosius Roma’yı, iki yıl süren korkunç ve büyük ölümlere sebep olan bir vebanın kasıp kavurduğundan söz etmektedir. Orosius, yazınındaki tüm Hristiyanlığı yüceltme eğilimine rağmen yine de bu salgını aktarırken hastalığın şiddetini okuyucuya aktarabilmek adına Sibylla kehanet kitaplarının şahitliğine ve pagan tanrıların öfkesine değinmiştir (Orosius, *Historiae Adverssum Paganos*. 4.5; Augustinus, *De Civitate Dei*, 3, 17). Ancak bu salgına dair Livius’ta herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

MÖ 2. yüzyıl Roma’nın Akdeniz’de genişlemesinin başladığı dönemdir (Gargola, 2006, s. 149-154). Bu süreçte Roma’da salgınların eskiye nazaran çok da sık olmaması durumu, Roma’nın lehine işlemiş görünmektedir; zira kısa sürede Hellenistik krallıkların sahip olduğu tüm topraklar Roma’nın olacaktır. Bu süreçte kayıtlara geçen ilk salgın MÖ 187 yılında, Roma kentini ve taşrasını etkisi altına alan bir salgındır. Decemvirler kararnamesi ile üç günlük dua ilan edilmesine yol açan ve sadece Livius’un aktarımından takip edilebilen (Livius, *Ab Urbe Condita*, 38.44), bu salgının son derece şiddetli olduğu vurgulanmasına rağmen akabinde Latin Festivali’nin (Ayrıntılı bilgi için bkz. Smith, 2012) düzenlenmiş olması Romalıların karantinanın salgınlardaki önemini henüz kavrayamamış olduklarını göstermektedir. Romalıların salgınlar karşısında Yunan tanrılarını kendi panteonlarına katmaktaki açık fikirliliğinin Yunan tıbbi ve hekimlik sanatını kabul etmede yaşanmadığı anlaşılmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Nutton, 2004, s. 160 vd.); zira Hippokrates’in daha MÖ 5. yüzyılda karantinadan söz ettiği bilinmektedir (Hippokrates, *Epidemiae*, I.1 vd.; Sherman, 2020, s. 99) Ancak Roma’da MÖ 2. yüzyıla gelinmiş olunmasına rağmen, Romalıların Yunan hekimleri hala pek hoş karşılamadıkları antik yazarların

aktardıklarından anlaşılmaktadır. Bunun belki de en açık örneği Cato’nun (MÖ 234- 149) Yunan hekimlere karşı olan tutumu ve oğlu aracılığıyla aslında tüm Romalıları uyardığı yazısıdır. Burada Cato, Yunan hekimlerin Romalıları öldürmek konusunda kararlı olduklarını iddia edecek kadar ileri gitmiştir (Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*, *Cato Maior*, 23). Hekimlik ve özellikle de Yunan hekimler ancak Cumhuriyet dönemi sonlarında ve *principatus* döneminde saygın bir konuma gelebilmişlerdir.

Livius, MÖ 181 yılında Roma’nın özellikle pazar yerlerinde ve taşrasında yaşanan salgının çok sayıda kişinin ölümüne sebep olduğundan ve Romalıların cenaze tanrıçası olarak bilinen Libitina’nın cenazeler için gerekli şeyleri sağlayamadığından bahseder (Livius, *Ab Urbe Condita*, 40.19). Bilindiği gibi Roma cenaze törenlerinin usule uygun şekilde yapılması ölen kişi için olduğu kadar, yaşayanların da huzuru ve güvenliği için önem arz ediyordu; zira Romalılar tanrıları için gerekli ritüelleri gerçekleştirmediklerinde tanrılar tarafından yaşarken cezalandırılacaklarına inanmaktaydılar (Akçay, 2017, s. 120). Keza, aynı yıl Roma içinde ve dışında meydana gelen bazı olaylar yine kötü alametler olarak algılanmıştır. Bu alametler arasında Vulcanus ve Concordia tapınakları çevresinde kan yağmuru yağması en dikkat çekici olanıdır. Senato, yaşanan salgın ve alametlere ilişkin tanrılara kurbanlar kesilmesi ve kutsal kitaplara başvurulması kararını alarak, tüm İtalya’da üç gün süreyle tanrılara duanın devam etmesini salık vermiştir. Bu salgın sırasında Korsika’da çıkan bir isyanın bastırılması için gerekli asker sayısı ise salgında ölenlerin çok sayıda olması sebebi ile toplanamamıştır (Livius, *Ab Urbe Condita*, 40.19).

Livius, MÖ 180 yılında meydana gelen bir salgından daha bahsetmektedir. Pek çok seçkinin ölümüne neden olan ve sonrasında tanrıların öfkesinin dindirilebilmesi için yine Sibylla kitaplarına başvuru salgında, çözüm olarak *consullere* Apollon, Aesculapius ve Salus’a yaldızlı heykeller sunması emredilmiş ve iki gün özel şefaath ilan edilmiştir (Livius, *Ab Urbe Condita*, 40. 37). Ancak bu salgının bir önceki yıl meydana gelen salgının devamı mı yoksa başka bir salgın mı olduğu konusu oldukça karanlıktır. Zira yine bu salgınla ilgili ne hastalığı ayırt edici yeterli bilgi aktarılmış ne de Livius dışında herhangi bir kaynakta bahsi geçmiştir. Ancak bir önceki yıl taşrada ve pazar yerlerinde yaygın olduğu vurgulanan salgının iki yıl sürmüş ve ilerleyen zamanda seçkinlerin içine kadar yayılmış olma olasılığı bir yıl gibi kısa bir sürede bambaşka ve tehlikeli başka bir salgının daha patlak vermesinden daha olası görünmektedir.

MÖ 174’te Livius, uzun süre sona ermeyen bir başka salgından bahsetmektedir. Livius’un aktarımından salgına ilişkin, Senato’nun yine Sibylla kitaplarına danışılması ve bir günlük dua edilmesi kararını aldığını öğrenmekteyiz. Ayrıca Forum’da dua etmek için toplanılması esnasında tanrılara

salgını bitirmeleri karşılığında bir festival düzenleme ve iki günlük şükran merasimi yapma adayı adanmıştır. Bu yıla ilişkin salgının bitmesi dışında Romalıların tanrıların kötü alametleri olarak algıladıkları diğer olaylardan -ki iki kafalı, tek elli çocukların doğması ya da bir öküzün konuşması gibi- biri ise üç güneşin aynı anda doğma olayının gerçekleşmiş olmasıdır (Livius, *Ab urbe condita*, 41.21.10-13). Obsequentis ise, bu yıl yaşanan salgın hakkında bilgi veren bir başka yazardır ve o da yaşanan salgının son derece şiddetli olduğuna ve Libitina'nın ölümlere yetişemediğine vurgu yapmıştır. Burada dikkat çeken bir başka önemli husus, insanlarla beraber öküz leşlerinden de söz edilmiş olmasıdır ki bu, bahsi geçen hastalığın hem insanlarda hem de hayvanlarda etkili olduğunu göstermektedir (Obsequentis, 10).

MÖ 2. yüzyılın bilinen son salgınları hakkında sadece MS 4. yüzyıl yazarlarından biri olan Iulius Obsequentis tarafından bilgi alabildiğimiz MÖ 165 (Obsequentis, 13) ve MÖ 142 yılına ait (Obsequentis 22) salgınlardır. Ancak her iki salgın da bir kaç cümle ile geçirilmiş ve MÖ 165 yılı salgını hakkında sadece yine Sibylla kitaplarına danışıldığı ve şehri tarumar eden güçlü bir salgın olduğu bilgisi, MÖ 142 yılına dair ise yine çok kişinin öldüğü bilgisi dışında ayırıcı herhangi bir bilgi sunulmamıştır.

MÖ 1. yüzyılda ise meydana gelmiş olan ve kayıtlara geçen sadece iki salgın bulunmaktadır. Bu salgınlardan ilki MÖ 44 yılında yaşanmış ve Cassius Dio tarafından aktarılmıştır. Tüm İtalya'ya yayılmış olduğu anlaşılan bu salgın hastalığın nasıl belirtileri olduğuna dair yine bir bilginin bulunmadığı aktarımda, Roma kralı Tullius Hostilius'un MÖ 7. yüzyıl ortalarında yaptırıldığı sanılan senato binası Curia Hostilia'nın yeniden inşasına karar verildiği bildirilir. MÖ 52 yılında Clodius'un cesedini yakmak için gerekli olan odunu bulmak adına Curia Hostilia içindeki eşyalar yağmalanmış ve bina ateşe verilmiştir (Cassius Dio, 45.17.8). Olasılıkla Romalılar, devlet işleri için önemli olan böyle bir binanın yıkık durumda kalmasının tanrıları kızdığını düşünmüşlerdir. Yine bu yüzyılda gerçekleşen ve Cassius Dio tarafından anılan bir diğer salgın MÖ 22 yılında gerçekleşmiştir. Bu salgının İtalya dışında da yayılmış olduğu ve salgın sebebi ile tarım yapılamamış olduğundan da bahsedilir (Cassius Dio, 54.1.1-2)

SONUÇ

Bir sosyal bilim olan tarih, esasen bir yeniden üretim alanı olarak değerlendirildiğinde, bugün yaşanan salgın hastalık deneyimi, geçmişte yaşanan salgınları yeniden okumamızı sağlamıştır. Bu yeni okumanın, kişisel deneyimimizle sıkı bir bağlantısının olduğu ise yadsınamaz bir gerçektir. Son on ayda yapılan salgın hastalıklara ilişkin yayınların istatistiksel yükselişi dahi bu

iddiamızı destekleyecek niteliktedir. Geçmişin yeniden üretiminde konu salgın hastalıklar ve Roma gibi dünya hegemonyasını sağlamış bir siyasi sistemse eğer, ki cumhuriyet döneminde bu sistem kurulma aşamasını da içerisinde barındırmaktadır, coğrafi ve siyasi yayılmanın getirdiği olumsuzlukların da salgınların artmasında önemli sebeplerden biri olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Savaşlar dışında ticari ilişkiler ve emperyal tahakkümler salgınların uzun sürmesine ve daha fazla can kaybına, neticesinde de ekonomik alanda değişimlere ve farklı çıkar ilişkilerine sebebiyet vermişlerdir. Her çağda ve her coğrafyada olduğu gibi salgınlar Roma’da da büyük siyasi, sosyal, demografik ve psikolojik etkiler yaratmıştır. Ancak, çalışmamızda ele aldığımız MÖ 753 - MÖ 27 yılları arasını kapsayan uzun döneme ilişkin antik kaynaklarda aktarılan bilgiler ne yazık ki hastalığın türü ya da etkisi hakkında varsayımda bulunmaya bile izin vermeyecek derecede yetersizdir; ancak yaşanan salgınların niceliğine ve bunlara Roma’nın gösterdiği siyasi-sosyal reflekslere ulaşmaya imkân tanımaktadır.

Çalışmamızda ele alınan salgınların neredeyse tamamına yakınının Romalılar tarafından kehanet ve mucizelerle bağlantılı olarak düşünülmüş olduğu görülmektedir. Ele aldığımız yaklaşık 700 yıllık süreçte Romalılar’ın salgınların gerçek nedenlerini ortadan kaldırmaya çalışmak yerine, çoğunlukla tanrıları gücendirecek bir şeyler yapmış olduklarını düşünerek çözümü bu noktada aradıkları anlaşılmaktadır. Oysa ki, Roma kentinin bulunduğu coğrafi konum ve çevresel faktörlerin de etkisi ile yaşanan salgınların epidemik karakteri ve sıklığı Roma’nın bir kentten, önce tüm İtalya ve sonra Akdeniz’de bir güç haline gelmesi sürecinde yaptığı savaşlarda kaybettiği kadar insanı salgınlar sebebi ile kaybetmesine sebep olmuştur ve dolayısıyla Roma için salgınlardan gerçek anlamda kurtulmak hayati bir önem taşımaktadır. Zira bazı dönemlerde Roma dışında çıkan isyanların bastırılması ya da yapılması planlanan savaşların yapılabilmesi için gerekli sayıda insanın salgın sebebi ile toplanamamış olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Romalı tarihçilerin, başta Livius olmak üzere salgınlardan bahsederken özellikle Roma’nın genişleme politikası çerçevesinde yani askeri bağlamda ölü sayılarının çokluğuna değinmiş olması, Roma’nın bir devlet olarak varlık amacının göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Özellikle Livius’un aktarımlarına bakıldığında salgın hastalıklar yaşanan dönemlerde, genelde Roma’nın askerlerinin bitap düşmesi nedeniyle savaşmadığı ve kentin çevresindeki düşman halkların bu salgınları fırsat bilip Roma aleyhine girişimlerde bulunduğu vurgulanmıştır.

Askeri alanda, salgınların Roma’da yarattığı kayıp bir yana, bu dönemlerde demografik yapıda meydana gelen değişimler, tarım alanlarının ve tarımla uğraşanların salgından kötü etkilenmeleri gibi etkenler neticesinde, ekonomik

anlamda da Roma'nın zor duruma düşmesine sebebiyet vermiştir. Zira süreç içerisinde incelenen salgınların yaşandığı yıllarda Roma'nın en çok korktuğu ve baş etmek zorunda kaldığı şeyin kıtlık olduğu anlaşılmaktadır. Salgınlar öncesi yaşanan iklimsel sorunlar ve sonrasında kıtlıkla devam eden bu süreçte Roma çözümü çoğunlukla ithalatta bulmuştur. Her salgın öncesinde ya da sonrasında kuraklık ve kıtlık sorunları ile karşılaşmış olması ise sadece tesadüf olarak değerlendirilemeyecek kadar sıktır. Ayrıca ekonomik üretkenliğin azaldığı, kuraklıkla ve kıtlıkla mücadele edilen bu dönemlerde Roma'nın sosyal yapısında da değişimler olduğu anlaşılmaktadır.

Antik kaynakların aktarımlarında dikkati çeken diğer bir unsur ise Romalıların yaşanan salgınların sebebini tanrıların bir cezalandırması olarak görmeleridir. Krallık döneminden itibaren bu anlayışın hiç bir şekilde değişmemiş olması, hatta MÖ 2. yüzyıl gibi Yunan kültür etkisine fazlasıyla maruz kalınan bir dönemde dahi tıp ve hekimlik bilgisinden faydalanmamak konusundaki ısrarları anlaşılabilir değildir. Roma senatosu Cumhuriyet döneminde, Yunan tıbbını büyük ölçüde göz ardı ederken salgınlar sadece dini bağlamda ele alınmıştır. Bu noktada Romalılar için dinin işlevinin, tanrılar ve aile, tanrılar ve devlet arasındaki istikrarlı ilişkiyi devam ettirmek olduğu göz ardı edilmemelidir. Salgınların tanrıların onları cezalandırmak için gönderilmiş olduğu düşüncesi ile çözüm ararlarken sebepleri ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu sebepler genellikle tanrılara karşı sorumlulukları olarak gördükleri ritüelleri uygun bir şekilde yapmamış olmaları gibi sebeplerdir. Bu ritüeller sadece dini alanda gerçekleştirilmesi gerekenler ile sınırlı değildir, devlet işlerinin işleyişinde ya da toplumun düzenini bozacak olaylar da bu sorumluluklar arasında sayıldığından, salgına sebep olarak bu tür aksaklıkların giderilmesi yoluna gidilmiştir. Tapınak duvarına çivi çakılması uygulaması ya da memuriyetlerin gerekli bürokratik işleyişin dışında atanmış olması gibi sebepler bunlara dahildir. Salgının sebebi olarak toplumsal yozlaşmaya ilişkin bir sorun olduğu düşünüldüğünde ise fatura çoğunlukla kadınlara çıkarılmıştır. Kadının toplum hayatında pek yer bulamadığı, söz hakkına sahip olmadığı ataerkil bir toplumsal sisteme sahip olan Roma'da bu durum pek de şaşırtıcı olmasa gerektir.

Roma'da tıp, genel bir başlık olarak düşünüldüğünde diğer 'gerekli' pratik bilimlerin yanında yeterli ilgiyi görmeyen bir alandır. Sadece salgınların değil diğer tüm hastalıkların da tanrılar nedeniyle oluştuğunu düşündüklerinden, tedavi konusunda derinlemesine düşünmemiş, basit bitkisel tarifler ve şifalı olduğunu düşündükleri gıdalar ile hastalıkları alt etmeye çalışmışlardır (Seneca, *Epistulae Morales*, 95). Bu durum, yani tedavinin ancak tanrısal lütufla gerçekleşebileceğine inançları, hekimlik müessesesinin de fazla gelişmemesine neden olmuştur. Aslında tıbbıya yönelik bunca ilgisizliğe rağmen yine de

Romalılar’ın bilinçli ya da bilinçsiz olarak, inşa ettikleri kanalizasyon ve su sistemleri, hamam (ayrıntılı bilgi için bkz. Yegül, 2006) ve tuvalet kültürü ile aslında halk sağlığı ve hijyen konularında diğer pek çok uygarlığa göre başarılı oldukları söylenebilir. Ancak konuya daha yakından bakıldığında, son derece anti hijyenik tuvalet uygulamaları (ortak temizlik gereçleri), üstü açık kanalizasyonun uzun yıllar şehrin içinden akması, ölümlerin özellikle salgınlar döneminde kanalizasyona atılabilmesi ya da çırpıcıların idrar ile elbiseleri yıkama geleneği gibi uygulamalar nedeniyle çok da hijyenik koşullarda yaşamış olduklarını söylemek mümkün değildir. Ayrıca Romalılar’ın aktarımlarından halkın ve yazarların salgınların dalgaları olabileceğine dair bir bilgileri olmadığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman aynı antik yazarın bir yıl arayla iki farklı salgın olarak kayda geçirdiği durumlar göze çarpmaktadır. Detaylara ilişkin herhangi ayırt edici bilgi bulunamayan bu salgınlarda dikkat çeken önemli bir husus önceki yıl ölen kesimin taşra halkı bir yıl sonra ölenlerin ise elit kesim olduğu bilgisidir. Bu da bize sosyal sınıflar arasındaki farkların salgınlar sırasında daha da göz önüne çıktığını ve iki salgının aslında tek bir salgının dalgaları olabileceğini düşündürmektedir. Her ne olursa olsun salgınlar her dönemde ve her coğrafyada olduğu gibi Roma’da da, Ovidius’un dile getirdiği gibi insanlar için trajik, korku salan ve her anlamda yıkımlara sebep olan olaylar olmuşlardır.

“...Yıkım, sayrılık saçıyordu Latium havası, korkunçtu
Durum, kan tükeniyor sayrılıktan, sararıyor gövdeler,
Ölü gömmekten yorgun düşmüş halk, ne çabaların, ne de
Sağaltım girişimlerinin yararı kalmış, bir yıkım
Ortalığı kaplamış, gökten yardım umuyor insanlar,
El koymuş olaya, Phoebus bilicisi, Delphi, dünyanın
En gözde kentinde, yakardı tanrıya, bitsin bu yıkım,”
(Ovidius, *Metamorphoses*, 15. 624-630)

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Akçay, T. (2017). *Yunan ve Roma’da ölü kültürü*. Bilgin Kültür Sanat.
- Aldrete, G. S. (2007). *Floods of the Tiber in ancient Rome*. John Hopkins University Press.
- Alova, E. (2017). *Latince Türkçe sözlük*. Sosyal Yayınlar.
- Atlan, S. (1970). *Roma tarihinin anahatları. I. Kısım. Cumhuriyet Devri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi.

- Augustinus, *De civitate dei*. City of God. III & IV: (P. G. Walsh, Çev.). Common Paperback. Aris & Philip Ltd. (2008).
- Baker, S. (2012). *Eski Roma, bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*. Say Yayınları.
- Beard, M. (2018). *SPQR. Antik Roma Tarihi*. (İ. Sağlamer, Çev.). Pegasus Yayınları.
- Cassius Dio, *Historiarum Romanarum* (1955). Ursulus Philippus Boissevain, Cassii Dionis Cocceiani I-II-III-IV.
- Cicero, *In L. Catilina oratio*. *L. Catilina söylevi*, (M. Oktan, Çev.). (2016).
- Civelek, A. (2007). Roma cenaze törenleri ve gömme gelenekleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 124, 71-81.
- Coşkun Abuagla, A. (2020). “Sibylla” ve “Libri Sibyllini” üzerine tarihsel bir inceleme. *Tarih Dergisi*, (72), 1-20.
- Coughanowr, E. N. (1985). The plague in Livy and Thucydides. *L'antiquité classique*, Tome 54, pp. 152-158.
- Cunha, B. A. (2004). The cause of the plague of Athens: plague, typhoid, typhus, smallpox, or measles? *Infectious Disease Clinics*, 18(1), 29-43. [https://doi.org/10.1016/s0891-5520\(03\)00100-4](https://doi.org/10.1016/s0891-5520(03)00100-4)
- Diamond, J. (2017). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. (Ü. İnce, Çev.). Pegasus.
- Dionysios, *Romaïke Archaeologia*. The Roman antiquities of Dionysius of Halicarnassus (E. Cary, Ed.). I-VII. Loeb. (1937-1950). https://dx.doi.org/10.4159/dcl.dionysius_halicarnassus-roman_antiquities.
- Dürüşken, Ç. (2000). *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmezliğine Yolculuk; Roma'nın Gizem Dinleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erdlzarmp, P. (2006). *Army and Society. A Companion to the Roman Republic*. (N. Rosenstein & R. Morstein-Marx, Ed.). s.278-297.
- Eutropius (2007). *Breviarum, Historiae Romanae*. Roma tarihinin özeti. (Ç. Menzilioğlu, Çev.). Kabalcı.
- Faulkner, N. (2015). *Roma: Kartalların İmparatorluğu*. (Ç. Sümer, Çev.). Yordam Kitap. <https://dx.doi.org/10.20480/lbr.2016033>.
- Gardner, J. F. (2012). *Roma Mitleri* (S. Korkmaz, Çev.). Phoenix Yayınları.

- Gargola, D. J. (2006). Mediterranean empire (264—134). *A Companion to the Roman Republic*. (N. Rosenstein & R. Morstein-Marx, Ed.). s.147-167.
- Gülbay, O. (2003). *Eskiçağ'da Tuvalet Kültürü*. Ege Yayınları.
- Hays, J. N. (2005). *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*. Santa Barbara. Abc-Clio.
- Hippokrates. (2018). *Corpus Hippocraticum*. Hippokrates külliyyatı. (N. Nirven, Çev.). Pinhan.
- Hopkins, J. N. N. (2007). The cloaca maxima and the monumental manipulation of water in archaic Rome. *The waters of Rome*, 4, 1-15.
- Horan, J. L. (1997). *Tuvaletin Sosyal Tarihi*. Milliyet Yayınları.
- Howatson, M.C. (2013). *Oxford Antikçağ Sözlüğü*. (F. Ersöz, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Kyle, D. (1998). *Spectacles of Death in Ancient Rome*. Routledge.
- Lambeck, K., Anzidei, M., Antonoli, F., Benini, A., & Esposito, A. (2004). Sea level in Roman time in the Central Mediterranean and implications for recent change. *Earth and Planetary Science Letters*, 224, 563-575.
- Littman, R. J., & Littman, M. L. (1969). The Athenian plague: Smallpox. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. Johns Hopkins University Press. American Philological Association. c. 100. 261-275. <https://doi.org/10.2307/2935915>.
- Littman, R. J. (2009). The plague of Athens: Epidemiology and paleopathology. *Mount Sinai Journal of Medicine: A Journal of Translational and Personalized Medicine*, 76(5), 456-467. <https://doi.org/10.1002/msj.20137>
- Livius (2020). *Ab Urbe Condita*. Roma tarihi. (A. Ceylan, Çev.).
- Livius (1999). *Ab Urbe Condita*. Roma tarihi. Şehrin kuruluşundan itibaren. VIII-IX_X. (S. Şenbark, Çev.). I-II.
- Livius (2018). *Ab Urbe Condita*. History of Rome. (J. C. Yardley, Çev.). Harvard Uni. Press. Loeb.
- Lucretius (1992). *De Rerum Natura*. On the nature of things. Loeb Classical Library. (W. H. Rouse, Çev.). Revised by Martin Ferguson Smith. Cambridge, MA: Harvard University Press. ISBN 0674992008.
- Martin, T.R. (2012). *Eski Yunan*. (Ü. H. Yolsal, Çev.). Say Yay.

- Matyszak, P. (2020). *Antik Roma'da 24 Saat*. (N. Alptekin, Çev.). Kanes.
- Mitchell, P.D. (2017). Human parasites in the Roman world: Health consequences of conquering an empire. *Parasitology*, 144(1), 48-58.
- Morley, N. (2006). Social structure and demography. *A companion to the Roman Republic*. (Nathan Rosenstein & Robert Morstein-Marx, Ed.). s.299-324.
- Mylonopoulos, I. (2010). *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome, Religions in the Graeco-Roman World*. Brill.
- Nikiforuk, A. (2018). *Mahşerin Dördüncü Atlısı*. İletişim.
- North, John A. (2006). The constitution of the roman republic. *A Companion to the Roman Republic*. (N. Rosenstein & R. Morstein-Marx, Ed.). 256- 278.
- Nutton, V. (2004). *Ancient Medicine*. Routledge.
- Obsequentis, Iulius. *Ab Anno Urbis Condita DV Prodigiorum Liber*. <http://www.thelatinlibrary.com/obsequens.html>, Erişim tarih:10.01.2021.
- Orosius, P. (1964). *Historiae Adverssum Paganos*. The seven books of history against the pagans. (R. J. Deferrari, Çev.). Catholic University Press.
- Ovidius. (1994). *Metamorphoses*. (İ. Z. Eyuboğlu, Çev.). Payel Yay.
- Patterson, J. R. (2006). The city of Rome. *A Companion to the Roman Republic*. (N. Rosenstein & R. Morstein-Marx, Ed.). 345- 365.
- Plutarkhos (2011a). *Bioi Paralelloi. Lykurgos-Numa*. Yaşamlar 1. (M. Mete, Çev.). İdea.
- Plutarkhos (2011b). *Bioi Paralelloi. Themistokles-Camillus*. (M. Mete, Çev.). İdea.
- Rawson, B. (2006). Finding Roman women. *A Companion to the Roman Republic*. (N. Rosenstein & R. Morstein-Marx, Ed.). 324- 343.
- Remolà, J. A., & Dupré Raventós, X. (2000). Sordes urbis: La eliminación de residuos en la ciudad romana: Actas de la reunión de Roma, 15-16 de noviembre de 1996. *Sordes Urbis*.
- Rüpke, J. (2006). Communicating with the gods. *A companion to the Roman republic*. (N. Rosenstein & R. Morstein-Marx, Ed.). 215-236.
- Sallares, R. (1991). *The Ecology of the Ancient Greek World*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.2307/4351214>

- Scheidel, W. (2009). Disease and death in the ancient city of Rome. *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1347510, Erişim tarihi: **.**.****.
- Scobie, A. (1986). Slums, sanitation and mortality in the Roman world. *Klio*, 68(2), 399.
- Seneca. (Tarihsiz). *Epistulae Morales*. Ahlaki mektuplar. (Kitap I-XX). (T. Uzel, Çev.). TTK.
- Seneca, *Naturales Quaestiones*. Seneca's naturales quaestiones: The text emended and explained (Vol. 13). (Alexander, W. H. Çev.). University of California Press. (1948)
- Sherman, I. W. (2020). *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*. İş Bankası Kültür Yay.
- Suetonius Gaius Tranquillus (1995). *De Grammaticis et Rhetoribus*. Clarendon Press.
- Thukydides (2019). *Historiai*. Peloponnesos savaşları. (F. Akderin, Çev.). Belge Yayınları.
- Varro. (2010). *De Re Rustica*. Varro on Farming. (L. Storr-Best , Çev.). Nabu press.
- Wazer, C. (2016). Between public health and popular medicine: Senatorial and popular responses to epidemic disease in the Roman republic. *Popular Medicine in Graeco-Roman antiquity: Explorations*, 126-146. Brill.
- Yegül, F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*. Homer.
- Zonaras. (2009). *Epitome Historiarum. The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*. (T. Banchich, T. & E. Lane). Routledge.

EXTENDED ABSTRACT

As a social science, if we consider history as a field of reevaluation, it has enabled us to re-read the epidemics experienced today from the past epidemics. It is an undeniable fact that this new reading connects with our personal experience. Even the increase in publications on epidemics in the last ten months supports our claim. If the subject of reevaluation of the past is epidemic diseases and a political system such as Rome that has achieved world hegemony, it should be considered that the negativities brought about by geographical and political expansion are also one of the important reasons for the increase in epidemics. Apart from wars, trade relations and imperial domination caused the epidemics to last longer and more death. This result changes in the economic field and different relations of interest. Epidemics have created significant political, social, demographic and psychological effects in Rome. However, the information provided in the ancient sources about the long period between 753 BC and 27 BC discussed in our study is, unfortunately, insufficient to make assumptions about the type of effect of the disease. Still, it allows access to the number of epidemics and the political-social reflexes shown by Rome to them.

We can see that almost all the epidemics discussed in our study were thought by the Romans in connection with prophecy and miracles. We can understand that the Romans thought they offended the gods instead looking of an actual solution in their 700 year period. With the geographical location and environmental factors, the epidemic character and frequency caused Rome to lose as many people as it lost in wars during the process of becoming a power from a city, first in Italy and then in the Mediterranean. Thus Rome needed to survive the epidemics. In some periods, we know the necessary number of people could not gather because of the epidemic to suppress the riots outside Rome or to wage wars planned to fight. Roman historians mentioned the high number of deaths in the military, especially within Rome's expansion policy. While talking about epidemics, especially Livius can be considered as an indicator of the purpose of Rome's existence as a state. In particular, looking at the reports of Livius, it was emphasized that in times of epidemic diseases, Rome could not fight because of the exhaustion of its soldiers and the enemy peoples around the city preyed on these epidemics and took action against Rome.

Rome fell into a difficult situation in the economic sense with the changes in the demographic structure because the people who deal with agriculture were affected by the epidemic, apart from the loss caused by Rome's epidemics in the military field. We can understand that in the years when the epidemics examined, Rome feared the most and had to deal with famine. In this process, with climatic

problems before the epidemics and then with famine, Rome found the solution in imports. Drought and famine problems before or after each epidemic are too frequent to be a coincidence. We can also understand that there are changes in Rome’s social structure during these periods of economic productivity, declining, drought, and famine.

Another remarkable element in transferring ancient sources is that the Romans saw the cause of the epidemics as a punishment of the gods. It is not understandable that this belief has not changed since the time of the kingdom, even in a period exposed to the Greek cultural influence such as the 200 BC, which had medical knowledge. While the Roman Senate ignored Greek medicine during the Republican era, they have dealt with outbreaks only in a religious context. We should not overlook the function of religion for the Romans to maintain a stable relationship between gods and family, gods and state. They tried to end the causes while seeking solutions with the idea that the gods sent the epidemics to punish them. These are usually reasons such as not doing the rituals they see as their responsibility to the gods. These rituals are not limited to what needs to be performed only in the religious field, as events that disturb the functioning of state affairs or society’s order are counted among these responsibilities. It was aimed to end such problems by causing the epidemic. These include the practice of hammering nails into the temple wall or the appointment of posts outside of the bureaucratic procedure. Considering that there is a problem related to social degeneration as the cause of the epidemic, they issued the bill to the women. This should not surprise Rome, with a patriarchal system where women do not have an important place in social life and have no say.

Medicine in Rome does not receive enough attention alongside other practical sciences. They thought that not only epidemics but all other diseases were because of gods. They did not think about treatment and tried to overcome diseases with simple herbal recipes and medicinal foods. (Seneca, *Epistulae Morales*, 95). Their belief that treatment can only be accomplished with holy grace caused the medical establishment not to develop. Despite all this indifference towards medicine, the sewage and water systems that the Romans built with baths (for detailed information see Yegül, 2006) and toilet culture, are successful according to many other civilizations’ public health and hygiene. However, it is not possible to say that they lived in a hygienic condition. This is because of practices such as anti-hygienic toilet applications (standard cleaning equipment), open sewage flowing through the city for many years, the dead people are thrown into the sewers especially during epidemics, or the tradition of beater washing with urine. Besides, from the stories that the public and the writers

do not have any information that there could be waves of epidemics. Sometimes there are cases where the same ancient author recorded two various epidemics one year apart. An important point that draws attention in these epidemics, in the same province, the elite died one year after the public people. An important point that draws attention in these epidemic diseases is that the elite died in the same province one year after the people. This shows us that the differences between social classes become more visible during epidemics. It can also be considered that the two outbreaks may be waves of a single outbreak. Regardless, as Ovidius has pointed out, outbreaks have been tragic and destructive events in every period and geography.